

מכתבי אמת מארץ ישראל יצמחו

מלחמת העתונות בין חופשיים לחרדים בראשית ימי היישוב

יוסף לנג

הענקת סמכויות נרחבות לחברי ההנהגה, נתקבלה גם החלטת להוציא לאור ספרות עממית ואלמנטים והוטל על הוועד ביפו "לחזק את הקשר בין הארץ והעם אשר בגולה על ידי הפצת ידיעות נכונות ממצב הארץ וישיבה וכל מעשה שם, על ידי הוצאת ספרים טובים בא... ועוד אמצעים כאלה."³ אחד העם, כמו גם חבריו ביפו, היו מודעים היטב לנוק שנגרם לרעיון יישוב ארץ ישראל בשל נטייתם המופרזת של החברים "להרבות במכתבים לכל חו"צ [חובב ציון] ע"ד [על דבר] ענייני א"י... וע"כ [על כן] נחשוב," התבטא בשעה שמסר את הנהגת "בני משה" ללשכה ביפו, "כי על ההנהגה לאסור על כל ב"מ [בני משה] שבא"י לבל יכתבו לחו"ל ע"ד ענייני היישוב בלי רשותה." במיוחד נכונים הדברים הללו ביחס לחברי ההנהגה.⁴ גם מנחם אוסישקין יעץ לברזילי, "לעשות איתה תקנות איך ובאיזה אופן לעשות את הדבר [בוליטין], כן הערכת ההוצאות ולשלוח במכתב חוזר הוצאותיכם לכל חו"צ די [שבכל] אתר ואתר ברוסיא ובחו"ל, ואז תקבלו תשובות... כאשר תעשו את זאת אז גם אנכי אכתוב למכירי."⁵ הוטל אם כן על "הוועד המרכזי" – העומד בראש הנהגת "בני משה" – "להוציא עתון חודשי בתבנית מכתבים, בו תבאנה כל הידיעות הברורות והמדויקות הנוגעות ברב או במעט להיישוב." נקבע, כי העורך יהיה אחד מחברי ההנהגה, ועבודתו תבוקר על ידי ועדה בת חמישה חברים העומדים "בראשי ענייני היישוב," ומהם אחד או שניים שאינם מבני האגודה. הפירסום יישלח "רק אחד בעיר להמנהיגים ולשאר טובי חובבי ציון, גם אם אינם נחשבים בין חברי בני משה."⁶ הכוונה היתה להוציא לאור אתת לחודש עתון משוכפל וצנוע בהתאם ליכולתה הכספית של האגודה. משדווח לאחד העם באודיסה על ההחלטה שנתקבלה ביפו, הוא מיהר להזהיר: "להשתדל שיכונן הענין בוהירות הראויה. כי בוליטין כזה הוא הרב פיפיות וכשם שיביא תועלת רבה בצורה ידועה כן יוכל להביא נזק רב בצורה אחרת."⁷ הוא טען כלפי חברי הוועד ביפו "כי יותר מאלף פר[נק] אין אנו יכולים להוציא על זה... אפשר להוציא רק פעם אחת בתודש," והשתומם על ש"מצאתם לנחוץ להוציא פעם לשבועיים" ותפנו אלי "לבקש עצה." אחד העם טען גם ש"אין אנו רואים כלל צורך בה. רבוי העלים [עלוני, עתונים] יביא לדברים בטלים יתרים, אחר שבאמת אין חיי הארץ עשירים כל כך במעשים בכל יום."⁸ במשך התודשים הבאים פעלו חברי האגודה וראשיה להבטיח את האמצעים הנדרשים (אלף פרנק) להוצאת כתב העת שלהם למשך שנה.

מי ומה בעתון

ב"מכתב" הראשון (א' באייר תרנ"ג, 16.4.1893) נימקו חברי המערכת,

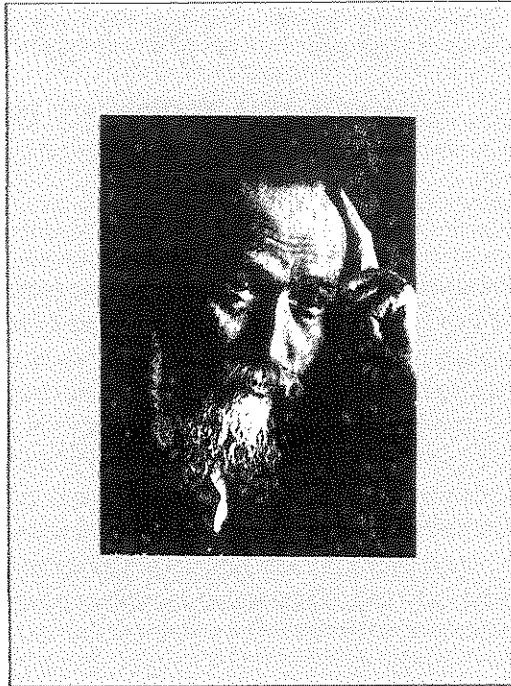
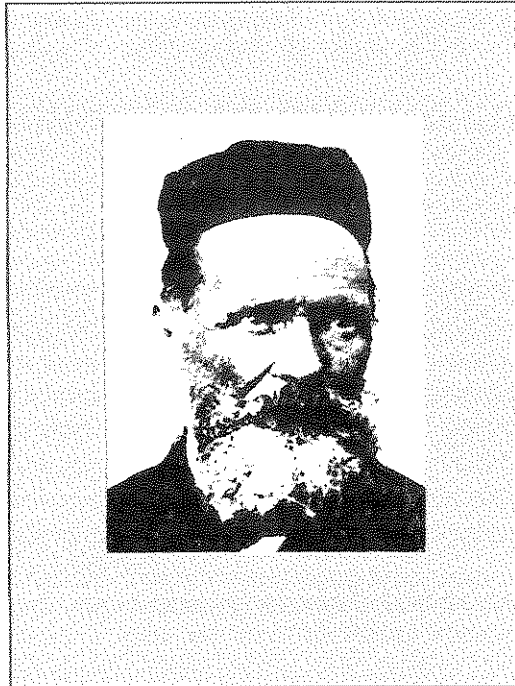
בתולדות העתונות בארץ ישראל התאפיין העשור השני של העלייה הראשונה, תר"ץ-תר"ס (1890-1900), במספרם הרב של עתונים וכתבי עת שראו בה אור. באותן שנים הופיעו בירושלים 22 כתבי עת בלשונות: עברית, יידיש ולדינו שדנו בנושאים מגוונים.¹ בתרנ"ג (1893) הופיע כתב העת של אגודת הסתרים "בני משה", "מכתבים מארץ ישראל" וכעבור שנה, בתרנ"ד (1894), ראה אור כתב העת של אגודת "מגיני ארץ", "אמת מארץ תצמח". עורכי כתבי העת הללו בחרו להעלים את שמם והתמו בכינויים: "בית הלוי" ו"בית ישראל". מאמרים וכתובות שהופיעו בהם, התפרסמו גם בעתוני התקופה בארץ ישראל ובחוץ לארץ.

שני כתבי העת, שהיו מכוונים בעיקר לקוראים בחוץ לארץ, היו שונים זה מזה במטרותיהם ובאופיים וביטאו שתי גישות מנוגדות של הלאומיות היהודית החדשה. השתלבותם ב"מלחמת התרבות" המרה שהתחוללה בארץ ישראל בשנים תרנ"ד-תרנ"ה (1894-1895), היתה אחד הגורמים להתלהטות היצרים ולהחרפת היחסים בין היישוב הישן והיישוב החדש. בשוך סערת המלחמה נכרתה ברית שלום בין נציגי המתנות ובסמוך למועד זה נסתם הגולל על שני כתבי העת האמורים. דיוננו יעסוק בסיבות לייסודם, במטרותיהם ובמאפיינים האידיאולוגיים.

"מכתבים מארץ ישראל"

אגודת הסתרים "בני משה" הוקמה באודיסה ביום ד' באדר תרמ"ט (8.2.1889) ביזמתו של יהושע איזנשטאדט (ברזילי, וכך יכונה להלן) ובהשראתו הרוחנית של אחד העם (אשר גינצברג).² במאמרו הפרוגרמטי "דרך החיים" היתווה אחד העם את עקרונותיה של האגודה, שעניינה הכשרת הלבבות לקראת לאומיות רוחנית ומוסרית, שתעדיף בשלב הראשון הכשרת דור איכותי, שיהיה ראוי לגאולה, על פני צורתה המעשית כפי שבאה לידי ביטוי במפעליהם של חובבי ציון. האגודה, שאימצה לה את מאפייני מסדר "הבונים החופשיים", נמנעה מלעסוק בשאלות הדת ואיפשרה בכך גם לשומרי מצוות בארץ ישראל ומוחצה לה להצטרף לשורותיה.

בתרנ"א (1891) גורשו היהודים ממוסקווא ורבים מהם בחרו לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בה. חברי הוועד הפועל (האודיסאי) ביפו, זאב (ולדימיר) טיומקין, יחיאל מיכל פינס ויצחק אייזיק בן טובים, שנתמנו לתפקידים בהמלצת הרב שמואל מוהליבר, לא הצליחו לבלום את בהלת רכישת האדמות ולמנוע מעשי ספסרות לא כשרים שהוציאו את דיבת הוועד ואת חבריו מ"בני משה" רעה. התסיסה באודיסה נגד הוועד ביפו גברה והוחלט להוציא את פינס ואת בן טובים מן האגודה. באסיפה הרביעית של "בני משה" בווארשה, בכסלו תרנ"ג (דצמבר 1892), הוחלט על העברת מרכז האגודה מווארשה ליפו ועל

שני גיבורי העימות העתונאי הזה של שלהי המאה ה-19: יהושע אייזנשטדט-ברזילי (מימין) ויחיאל מיכל פינס

עותקים, "לא יותר ממאתיים", שנשלחו במעטפות סגורות אל האישים המרכזיים של חובבי ציון – "טובי חו"צ" – גם לכאלה שאינם נמנים עם האגודה, ואל לשכות "בני משה" בערי רוסיה ופולין, שם נהגו לקרוא בהם בצוותא ולדון אודות המצב בארץ ישראל, כפי שהוא משתקף מן המידע האצור בהם. הסקרנות שעוררה הקריאה הזמינה מכתבי קוראים, שביקשו לדעת מי הוא העומד מאחורי הכינוי "בית הלוי", אלא שמסגרת החשאיות נשמרה וברזילי הפנה את הסקרנים לכתובתו של "כבוד המורשה" (ראש ועד הפועל ביפו).¹²

"בני משה" שלחו עותקים מירחונם גם למערכות העתונים, "המליץ" (פטרבורג) ו"הצפירה" (וארשה) במטרה שהם יפרסמו רק את הקטעים הראויים לפירסום ברבים. אך דא עקא; כדי לשמש "חבור ישר עם אה"ק" ו"אורגאן" של חובבי ציון, היה חשש שפירסום קטעים מן המכתבים הללו כקורספונדנציה, עלול היה למנוע מעתונים אחרים לעשות בהם שימוש מייד.¹³ אף על פי כן נדפסו ב"המליץ" חלקים ניכרים של "המכתבים מארץ ישראל", לעתים בלא אבחנה, ועל רקע זה נתגלעו מדי פעם חיכוכים.¹⁴

המכתבים שימשו מקור מידע מובחן, יסודי ואמין למדי, ובהתבצעת, גם מדרך ומכוון את חובבי ציון כיצד ולאילו מצרכי היישוב ראוי להעניק קדימות. כך למשל, הודגשה חשיבות ייסודה של "קרן קיימת" לחיזוק היישוב בארץ ישראל, לתמיכה בבתי הספר, ובעיקר לסיוע לפועלי המושבות. עניין זה העסיק את ברזילי מאז עלותו ארצה בתרמ"ז (1887), וב"מכתבים" תפס הנושא מקום מרכזי. מתוך דאגה עמוקה לגורלם המר ומתוך הכרה שמרביתם לא יוכלו להתאכר (להפוך לאיכרים העומדים ברשות עצמם),

יהושע ברזילי ויהודה גרוזובסקי, את הצורך בפירסום ב"חסרון ידיעות אמתות מדויקות מכל הנעשה פה [בא"י] מוליד ערבוביה ופלגות בין החובבים." משום כך יגיש הירחון לקוראיו ידיעות אמיתיות שנבדקו קודם שנדפסו, ובהן גם כאלה שאינן חיוביות, הואיל ו"חרתנו את האמת על דגלנו" וגם את השלום בחינת "האמת השלום אהבו". "הפרוגרם שעל פיה יערכו מכתבינו" יהיה כדלקמן: "ידיעות ברורות ומדויקות ממקרי יום יום בסגנון ספר יומי." כמו כן יופיעו בו "מאמרים קצרים אודות הארץ ואשר עליה, רשימות סטטיסטיות, ידיעות מסחר, הצעות מזקקות המתאימות עם המציאות ועם כחותינו הדלים וחומר לתולדות הישוב," שבבוא היום, סבר ברזילי, ישמשו בסיס ראוי "לספר זכרון שבו ישתמשו כותבי דברי הימים בכתבם את תולדות הישוב."⁹

"בני משה" הקפידו שירחונם יספק נתוני אמת על מציאות החיים בארץ ישראל ויתקבל בקרב חובבי ציון כסמכות ("אוטוריטט" בלשונם), שאין עליה עוררין. כדי לשמור על אמינותם של "המכתבים מארץ ישראל" נתמנו שני "מבקררים", ד"ר מנחם שטיין וא"ז הלוי לויין אפשטיין, "שהיו קוראים כל גליון לפני הדפוס... והיו צריכים לחקור על אמתות כל דבר הבא בגליון."¹⁰ ב"מכתב תור" שהופץ סמוך להופעת הגיליון הראשון, הזהירה ההנהגה היפוואית את חברי האגודה "להזהר מאד מלפרסם את הדברים המטים צל על הישוב וכי בכלל תנהגו בו במידת הצניעות: כל תתאמצו להפיצו, אף כל תתנו את כתבתו לאיש זר." נמסר גם שהגיליון הבא יופיע בעוד שני שבועות.¹¹

המכתבים מארץ ישראל נדפסו בטופו של דבר במספר מצומצם של

הרבה לתקן חסרונותינו אשר נטפלו עלינו בסבת הגלות המרה והארוכה". כלומר, התרחקות "משום מטרה מדינית" ופירושם המעשי של הדברים: קליטת כמאה אלף משפחות, "לו יהיה גם במשך איזו עשרות שנים". המתיישבים יחיו בשלום עם הערבים – "עם הארץ" – וימלאו במלואן את כל החובות שתטיל עליהם ממשלת תוגרמה (תורכיה). אין לייסד יישובים חדשים אלא בהיתר; אם על פי עצת אחד העם, בעזרת אגודה גדולה, שתוקם לשם כך, או בעזרת ממשלת הארץ. המתיישבים-האיכרים יבססו את משקיהם על זריעת תבואות ורק העשירים שבהם יוכלו לבסס את משקיהם גם על נסיעות, ובכל מקרה, יש למנוע עליית עניים מתוסרי אמצעים. אך הדברים המשמעותיים ביותר, השקולים כנגד כל המעשים האחרים, הם "הרמת הרוח המוסרי", באמצעות ייסוד בית ספר ביפו שממנו יצאו בעתיד מורים עבריים אשר "ישאו 'נש ציון' בכל ארצות פוזורינו וממנו תצא תורה ואורה לעמנו", והנחת אבן הפינה לבית ספרים כללי בירושלים.²⁴

ה"מכתבים מארץ ישראל" הופיעו כסדרם במשך-שמונה חודשים עד למשבר שהתחולל בכסלו תרנ"ד (דצמבר 1893) עם מאסרו של אליעזר בן יהודה.

מאסר בן יהודה

סמוך לחנוכה תרנ"ד נעצר אליעזר בן יהודה ונכלא, וכעבור ימים אחדים תועמד לדין בעוון ניסיון המרדה, מאמר שכתב שנ"ה יונאס, חותנו של בן יהודה, "מצוות צריכות כוונה" ("הצב"י", ט"ו בכסלו תרנ"ד) הוגש לשלטונות, בידי אישים מן היישוב הישן, כראיה לכוונותיהם המסוכנות של העורך והותנו, וביקשו לנקום בדרך זו בבן יהודה ולהשתיקו. "ההלשנה", או ה"דילטוריה" הזו היכתה בתדהמה את המשכילים הלאומיים בארץ ישראל ובתפוצות, ועוררה סערה ציבורית וזעם רב על תוצפתם של הקנאים הירושלמים, גם בקרב חוגים ואישים שאינם מתומכיהם של חובבי ציון ו"בני משה". "האחים" התייצבו מראשית הפרשה לצידו של בן יהודה וביקשו לצאת למלחמה גלויה נגד "בעלי החלוקה", אנשי היישוב הישן, ולחשוף בתוך כך את תעלוליהם ומזימותיהם נגד היישוב החדש. אלא, שאכסנייתם זה שנים אחדות של "בני משה", "המליץ", היתה סגורה מאז אוקטובר 1893, בעקבות פטירתו של הבעלים והעורך "אר"י" (אלכסנדר צדרבוים), והם פירסמו את מחאותיהם ב"הצפירה" הווארשאי של נחום סוקולוב.

עוד לפני פטירתו, הפעיל אר"י את יד העורך שלו בכל פעם שניסו חברי "בני משה" ואתרים לפרסם ב"המליץ" את רעיונותיהם, והשתדל לשמור על פירסום מידע מגוון ומאוזן, ולא עזרה להם התערבותו של חבר אגודתם ליאון רבינוביץ', עוזרו של אר"י, שמונה לאחר מותו לכהונת העורך והמו"ל, אך הודה כי קודם לכן נלקחה ממנו האחריות על "המליץ", והמאמרים "נמסרו לדפוס על ידי הזקן" ועל פי שיקול דעתו הבלעדי של "המוחק המושבע התקיף".²⁵

פרנסי היישוב הישן נאלצו להתגונן נוכח מכול ההאשמות שהוטח בהם מבית ומחוץ, ולעזרתם נרתם יחיאל מיכל פינס, שכוכו, הוצא מאגודת "בני משה" והודח בתרנ"ג ממשרתו בוועד הפועל ביפו. לאחר שלא עלה בידו לקבל משרת הוראה ביפו, שב להתגורר בירושלים ושימש סופר ומוזכר בית

ב"מכתבים" נדפסו תקצירים מדיוני הוועד הפועל ביפו, עצות שהתייחסו לקניית אדמות ולאיכותן, לגידולים משקיים, לפרקי הכרוניקה, "מקרי הימים" מן המושבות והערים, ולמגוון נתונים סטטיסטיים כגון: מעלות החום, מצב הבריאות, נתונים שוטפים על העולים הבאים ועל אלה היוצאים מן הארץ. תשומת לב רבה הקדיש ברזילי למצב החינוך ביפו ובמושבות ולספריות בירושלים, בצפת וביפו. לבד מן ההצעות המעשיות שהיו בהם למכביר שימשו ה"מכתבים מארץ ישראל" (מאוחר יותר הוסב השם ל"מכתב מארץ ישראל"), "שופר לכל דעותיו של אחד העם, ומה שתמך בו אחד העם במאמרו ב'המליץ' החזיקו בזה בעלי המכתבים במכתביהם".¹⁵ במאמרו, "האיכות והכמות", הציע אחד העם לכונן מושבה לדוגמה, "קולוניא אחת קטנה מבחירי הפועלים... אשר תגשים בקרבה את הישוב בצורה נכונה [ותהיה] מופת מוחשי לעיני כל ישראל". ברזילי שהגיב, כצפוי, בחיוב על הצעות של אחד העם גם המליץ להעמיד אדמה ואמצעים ראשוניים לשישה פועלים בהתאם ליכולות הכספיות של הוועד ותובבי ציון.¹⁶

לאחר ביקורו השני בארץ ישראל (1893) הציע אחד העם "להחול לגמרי מנטיעת כרמים חדשים" ולהעדיף על פניהם "מזרע תבואות". ואכן, ברזילי, כמו רבו, החל לעורר אף הוא את הספק בדבר חוסנן של המושבות המתבססות על הנטיעות (עוד לפני שנדפסו מסקנותיו של אחד העם): "כל ענין הנטיעות עודנו דבר המוטל בספק גדול... ונגד זה הננו רואים כי עם הארץ נשען בראשו ורובו על אדמת זריעה... כי רוב אדמת ארץ אבותינו מסוגלת לזריעה ובכחה להאכיל לעובדיה להם".¹⁷ משום כך טען א"ר מלאכי ש"המכתבים מארץ ישראל" לא היו אלא "תזרז חובבי ציוני אינפורמטיבי, על כל המקרים והמאורעות" והם המשיך ל"אמת מארץ ישראל" של אחד העם.¹⁸ ה"מכתבים מארץ ישראל" הופיעו ביפו, אף שהם נמסרו להדפסה בדפוסו של בן יהודה בירושלים, תמורת סכום צנוע.¹⁹ הגם שלא היה חבר באגודת "בני משה", נחשב בן יהודה מקורב להם,²⁰ והם אף ניסו לסייע לו בהפצת עתונו "האור" למורת רוחו של אחד העם, שחשש, כי בכך "יגרמו לפקוה עיני שונאינו פה שיראו מי ומי הם מנהלי עניני הוועד... ואז נאבד בידנו את מעט הכח שיש לנו עתה". אולם הוא בעצמו השתדל להשיג לבן יהודה אישור להפצת עתונו ברוסיה, כעבור זמן מה.²¹

מוסרי המידע, ששמותיהם לא צוינו, למעט מקרה בודד בו צוין שמו של דוד ילין שתרגם מערבית ומתורכית את התקנות השלטוניות הנוגעות לחינוך, היו בעיקר חברי "בני משה" מן המושבות והערים כגון: א.ל. הורביץ ממזכרת בתיה ואחר כך מיפו; אהרן אייזנברג מנס ציונה ומרחובות, ואפילו כתב בחו"ל העמידו להם היוזמים, את ד"ר יהודה העציוני מקושטא. ברזילי נעזר בעריכה בידידו, יהודה גרוזבסקי ולעתים גם בדוד יודילוביץ. זה האחרון רתם ל"מכתבים מארץ ישראל" את חיים מיכל מיכלין, שסיפק, תמורת תשלום, מידע חשוב מתוך מוסדות היישוב הישן בירושלים.²² מן הראוי לציין, שאחד המגיבים הנלהבים למכתבים הללו בשנתם הראשונה, היה יחיאל מיכל פינס, שעוד ידובר בו.²³

בגיליון ו' כ"ט באלול תרנ"ג, עמ' סד"ט (ב"אתרית השנה" ניסת ברזילי את משרת היישוב כפרשן מוסמך של מורו ורבו אחד העם כדלקמן: "הקמת מרכז קטן בארץ אבותינו על יסוד עבודת האדמה וההשכלה". במקום אחר פרט לאמור: יהיה זה "מרכז רוחני, אשר יורה דעה לכל גולה והועיל יועיל

אישים
ים עם
א בהם
המידע
ביקשו
שאות
שועד

זליץ"
נטעים
זה"ק"
הללו
וימוש
מארץ
1.

גם
וענין
ישוב
עניין
תפש
יתם

מחאה גלויה

להודיע ולהגלות, כי הדברים הנדפסים במכה"ע הצבי גליון י' מיום ט"ו לחדש הזה, במאמר הנקוב בשם "מצות צריכות כוונה" וחתום מאת שנה"י לא מלבבנו יצאו ולא בידיעתנו נכתבו ושום ידיעה לא הי' לנו מכל הכתוב שמה כלל וכלל עד שקראנו בו, וכשקראנו הדברים המוזרים ההם, מלאנו צער ויגון כי ימצא בקרבנו איש אשר בשם ישראל יכונה, שיוציא מלבו דברים נוראים כאלה הנדפסים במאמר ההוא. והגנו **עושים מחאה גלויה** ע"י בשם יושבי כל ארצינו הקדושה.

והגנו מודיעים נאמנה שאנחנו ככל המון ישראל היושבים בטח בצל ממשלת ארוננו מלכנו השולטאן ירום הדרו, הגנו עבדים נאמנים למלכנו האריר יר"ה ולשריו אשר לצדק ולמשפט ישורו, וכל הדברים האמורים במאמר הנז' אין אחריותם עלינו ולא על שום איש מכני ישראל וזאת הבה נזכיר, וכמו כל הדברים הנדפסים בכל עת בהצבי, שאין לנו מהם שום ידיעה ואין אחריותם עלינו כלל וכלל, ושלום על ישראל.

ובאנו עה"ח טוב כסלו תרנ"ד פעה"ק ירושלם ת"ו.

שמואל סלאנט

הצעיר יעקב שאול אלישר ס"ט

(מקום חותמו)

כא ס"י יש"א ברנה הי"ו

(מקום חותם ראשון לציון)

הכרוז שהביא למעצרו של אליעזר בן יהודה, בשלהי 1893, ולהתלהטות הרוחות בין חרדים לחופשיים בארץ ישראל וברחבי העולם היהודי

החולים של האשכנזים "ביקור חולים". מאסרו של בן יהודה בכסלו תרנ"ד שיבש את מהלכיו של היישוב כולו וגם את סדר הופעת גיליונות ה"מכתבים מארץ ישראל", לאחד מאסרו וסגירת עתונו, "הצבי", גשלמה הדפסת המכתב מכסלו תרנ"ד, שהיה כבר מסודר בבית דפוסו של אבי"י, ובדפוס של א"מ לונץ (באותיות שונות), אולם הוא הוסיף להדפיס חוברות אחדות גם כשנאסר עליו להפעיל את בית הדפוס שלו.²⁶ בפתק שהוצמד לחוברת המיוחדת, "הצבי ישראל", שהוקדשה כולה לפרשת מאסרו ומשפטו של בן יהודה, רשם ברזילי בכתב ידו: "מפני סבת המלשינות הנוראה על בן יהודה ומפני התוצאות הרעות של משפטו כאשר נודיע בעתו, נתאחר מעט המכתב הזה וגם הבא יתאחר כנראה מעט [מפני

עצם הסבה הזאת]. בית הלוי.²⁷ או גם שקלה ההנהגה ביפו לפנות למבקר [הצנזור] העות'מאני ולהציע לו שישונה השם כדי ש"מכתבים מארץ ישראל" לא ייחשב לעתון, וכל גיליון ייקרא בשם אחר. נשקלה גם האפשרות להדפיס את ה"מכתבים" ברוסיה, אם כקונטרסים ואם כהוספה ל"המליץ".²⁸ בגיליון המיוחד (אדר ב' תרנ"ד) בו נודע על זיכויו של בן יהודה, כתב ברזילי "השקפה" (גילוי דעת) ובה נקט עמדה עצמאית השונה מזו שרווחה בין חבריו הנועמים. הוא תיאר את הבוק הנגרם ליישוב הישן וליישוב החדש כאחד בשל המחלוקת סביב מאסרו של בן יהודה, ופסק ש"על טובי תו"צ לדעת, כי תעודתם לבנות ולא להרוס... [ואם] אין סדר הנהגתם ישר בעינינו, אנו אומרים: כי חבל על הזמן האובד במריבות כאלה וביותר על חלול השם

של פינס וחבריו: "...מכתבי עמל מכתבי חלומות... שקר אדם בודים... מעשה התעוועים יאחו עיני האנשים המאמינים את הבדחנים ואת להטיהם ואת סופרי 'בית הלוי' ואת שקריהם... זאבים מתכסים בעורות כבשים ומבטיחים בשקר ותבנו להם בתים ומגדלים פורחים באויר... ותספרו באוזניהם אושר בית התכת הזוכית בארץ הגליל [מפעל הזוכית בטנטורה], כי משפחות רבות ימצאו לחמם שם בכבוד על עבודתם. האנשים מעידים כי אין פאבריקע ואין עבודה ואין יושבים, 'כלומר תושבים'. ובשלחם ווארשווא יין 'משמר הירדן' טרם הציצו הגפנים ציץ וטרם הבשילו אשכולות ענבים... ועתה שמעוני בית הלוי וישמע אלקים אליכם... חלילה לי לשנוא אתכם... חדלו להוליך שולל את עמנו האומלל, להגית תקותו על קרן הצבי... לא תכחשו ולא תעלו כזבים במכתבים מארץ ישראל' על כתף 'המליץ'... דברו אמת."³²

"אמת מארץ תצמח"

פינס וחבריו התקשו, כאמור, לפרסם את ביקורתיהם נגד הלאומיים "הטבעיים", המגוועים מדת ישראל בעתונות העברית הלאומית בחוץ לארץ, והם חיפשו דרכים חלופיות כדי לנהל את תעמולתם. הם פנו בו' בשבט תרנ"ד אל יצחק ניסנבוים,³³ בקריאה לצאת למלחמה נגד הלאומיות נטולת הדת המעמיקה את שורשיה בארץ ישראל וזוכה לתמיכה בלתי מבוטלת בין חובבי ציון בגולה, ולהקים אגודה משותפת בשם "קהל עזרא". פינס ובן טובים שיגרו מכתבים לראשי "נצח ישראל" (יוצאי ישיבת וולוז'ין) כדי לשכנעם להילחם לצידם ב"בני משה" ובבית הספר ביפו. בחול המועד פסח תרנ"ד הודיע להם פינס על הכוונה להוציא לאור בירושלים "מגלות עפות כפעם בפעם לגלות נבלותם [של בני משה] לעיני השמש", וביקש עזרה בהפצתן. ראשי "נצח ישראל" נועצו ברב מוהליבר וזה השיב להם שאין בתקנות "בני משה" כל רע ו' בכלל הן יפות מאד. ובאשר לבית הספר ביפו, הביע מוהליבר את דעתו, שכלל הידוע לו "אין בו שום מגרעת וטוב הוא מאד". הללו השיבו אפוא לפינס, כי עליו לגלות יחס סובלני אל הלאומיים ולמצוא את "הדרכים להיטיב מצב המושבות ברוח הדת והלאום."³⁴

גם אישים נוספים, כדוגמת הרב סלושץ, לא עודדו את מלחמתו חסרת הפשרות של פינס. הלה נדהם מתשובותיו של מוהליבר, שביטאו למעשה את יחס המורח"י, ובמכתבו אל יוסף חזנוביץ', שצורף אל חבילת קונטרסיו, "אמת מארץ תצמח", הוא הסביר על שום מה ראה לנכון להוציאם. לבד מן העובדה ש"בני החבורה השחיתו התעיבו עליה ואומרים לכבוש את כל העולם, ראיתי גם כי גדולי דורנו, כהגרש"מ [מוהליבר] שיחיו נפתו לחלקת לשונם להאמין בס, כי כונתם רצויה לשם שמים. אהה. דיו"³⁵

פינס כינס סביבו חבורה ובה כתרסר משכילים, אחדים מהם קרובי משפחתו, וכן לאומיים מתונים, ובהם כמה בעלי נטיות חרדיות שמרכוס בירושלים וקרא לה תברת "מגיני ארץ"³⁶ ביניהם היו: זאב יעבץ, י.ד. פרומקין, א.י. בן טובים, יוסף בר"ן מיוחס, דוד ילין, י.מ. סלומון, י. ריבלין ופנחס גרייבסקי.³⁷ היה זה ניסיון נוסף לארגן תנועה חדשה של חובבי ציון על טהרת שומרי המסורת, רעיון שהועלה בוועידת קטוביץ' ונדחתה. גיליונות "אמת מארץ תצמח" כוונו אפוא נגד אחד העם ו"בני משה" והמגינים עליהם מבין רבני תבבי ציון. הם הופצו בעולם היהודי ובעיקר במזרח אירופה ומחיר החוברת נקבע לחצי פרנק, קודש "לישוב הארץ על טהרת הקדש".

שגורר אחריו. אם לעצתנו ישמעו חר"צ יניחו ידם מריב החלוקה. אולם, הקול הזה נבלע בהמולת היצרים הכללית.

המאבק בין היישוב הישן ליישוב החדש תרג מתחומיה הצרים של ארץ ישראל ועורר תהודה רבה בקרב ציבורים יהודים בגולה, שמימנו בכספם את יהודי היישוב הישן ואת בתי הספר ביפו. פינס ומקורביו ניהלו מסע תעמולה תוקפני שכלל מכתבים אישיים, "קולות קוראים", "אגרות עפות" ו"פשוטויליים". אולם בעוד "המליץ", שחידש את הופעתו באדר ב' תרנ"ד (1894) ונתן פתחון פה לאחד העם ול"בני משה" (כמו גם "המגיד" ו"הצפירה", שתמכו בבן יהודה ובחובבי ציון), הוא געל את שערו בפני דוברי היישוב הישן. הללו הלינו על כך וטענו, כי "אם יחפץ איש ישר שאיננו לא כהן (מכהני במות) ולא לוי (מבית הלוי)... הנה ננעלו לפני כל שערי מ"ע [מכתבי העת, משמע עתונים]... וגם המאמרים האחדים... נלקו בחסר ויתר". ובמקום אחר כתב אחד מן הבוטים שבלוחמים לאמור: "המדית הזקן אר"ז בעל המליץ בחייו הניח לפעמים רחוקות ליהודי לבאר דעתו אחר הרעפארמע [הרפורמה] שלו כחפצו, ומל א י מ ק ו מ ו [ההדרגה שלי, י.ל.] לא יתנו בשום אופן ליהודי לגלות דעתו לענות הכסילים הרעשים כאילותם... וגם להפיס בחוברות מיוחדות לא יתנו יהודים כי גם על דרך זה הגיחו מעצורים, המבקרים [צענזורים], רבם ככלם מחברתם הנמו [הם]."²⁹

לעומת נעילת שערי עתוני חו"ל, פתח ישראל דב פרומקין בפני פינס, אייויק יצחק בן טובים (לעתים בעילום שם), יצחק ושלמה ספליצקי ונוספים את "חבצלת" שלו והתיר להם לעשות בו שימוש בלתי מוגבל והם ניצלו זאת עד תום. פינס גייס את כשרונו הרב לפולמוסים חריפים עם מצדדיהם של בן יהודה, אחד העם ו"בני משה", וחבריו הוקיעו אותם מבלי לברור במילים.

נגד "מכתבים מארץ ישראל"

הכתבים ב"חבצלת" ליגלגו על "מכתבים מארץ ישראל" וניסו לערער את אמינותם. כך למשל, צוטטו הטקסטים בעיוותים מעוררי גיחוך: "תמו". השמש יצאה במזרח ושקעה במערב; בנין הגשר על השלולית על הדרך העולה פ"ת, נגמר" (הכוונה לרשימה שנדפסה במכתבים (שנה ב, גיליון א, עמ' ה) ועניינה השלמת הגשר על נחל מוסררה; "הנערות הלאומיות הרות לנערים הלאומיים והיי כי תלדנה ויקרא שמותם על שם הנפילים לפנים" ועוד.³⁰ הם גם לעצו ל"כראניק לאומי... לעלית הדרל"פ (ד"ר ליאון פינסקרי?) השמימה, להטאת נעורים ע"י הרמ"ל ל"ב (מ.ל. ליליינבלום), כנגד אלה המבקשים לטהר טמאים לטמא טהורים באומר לאומי, למציאות השקר ע"י הלאומית, לנתינת תורה חדשה לאומית ע"י אחד העם למחולות הלאומיות בבית המשחק בחו"מ"פ [בחול המועד פסח], לקדושת הצבי בבית הסוהר, לחליפות הצבי בעור, ולהתחלת המכתבים מארץ ישראל.³¹

באחת הרישמיות שפירסם "חבצלת" צוטט מכתב של פועל מארץ ישראל לעלמה ברוסיה המתבסס על מידע שנדפס ב"מכתבים מארץ ישראל" והוא "... טופת על פני חר"צ שעזותם גדולה להשמיע שקרים וכזבים בנוגע למצב הפועלים... המכתב הזה הוא מחאה גלויה לרבים מן הסופרים (בית הלוי, מר לעוינסקי ודומיהם) שיכשילו רבים". את המכתב סיים הכותב בדברים הבאים: "מכבדך המביא לדפוס הלוי (לא מבית הלוי). ולסיום, קטע מן הרישימה המבטא את עצמת הפולמוס ומאפייניה של המחלוקת ואת סגנונם

מכתבים מארץ ישראל.

מכתב ב'.

י"ט, א' כיון א' תתק"ד לנלותנו.

לאחרונה שגולה שלום וברכה!

נעים לנו להודיעכם כי כבלה גזית קניית קרקעות — כאשר תראו בכפר היםים³⁷, אך עם זה עלינו לבקשכם להזהיר את המעולים לעלות, כי לא ידעו את השמן לכל יעלו עלינו ופליהם את אף הספסלה הרוססה המתננת סאר להקניה ברמון, כאשר גבר היטב בעצם חקירת האושרה: כפי שצירי הספסלות הרוססה קבלו לפנינו על שמוענים את היהודים נתיני ארצם מקנות קרקעות בבלשמיא, הבנו שרועים, כי קם תקום הרשות את האסור על היהודים חאסי גראנסים להתאחו בארץ הזאת ולקנות בה בתים וקרקעות, אך לא צריך לטנוע את היהודים וישבי הארץ, כבס בקום, לקנות קרקעות, רק בחנאי, כי יבואו תעורה מהקוסטל ומקיסט סימתערף בירושלם הפעירה כי הוא יושב בירושלים ככחחלה, וכי הוא איננו בכלל היהודים שאסיר להם להתאחו פה, וסוכך זהו הקנות ערך להחתייב, שאם הקינע הוא בתוך העיר לא ישכירה להיות ליהודים אטיגנתיים, ואם הוא מחוץ לעיר לא יושב עליה אטיגנתיים. סכל זה נראה עד כחה אין יעזר הרשות נוחה מעולים הרשעים, וההנאיים אם קלים הם כבד אחד הנם קשים כבד שני, כי הקנות היהודי נתין ארץ אחרת טעוים לחתום על שטר שבו נאסר: כי אם לא יקום את החנאים ברבר הושבת אטיגנתיים ילקח סארו וכרוז להשס כהקוסטל או תחת חסותו, כי אם הוא טקבל עליו כבד זה הוח כרות הקי הארץ לכל פרטיים. הנאי כוח קשה סאר לנתין ארץ אחרת טככה מעטים. ועליך רוחה וחיות יחירת ככו בעצם קניית הארמה בן ההתיישבות עליה.

ואחרים אסור כי כל הנרונים האלה נאסרו רק על ארץ יהודה (פלך ירושלם) אבל כהגילל ופורית זמירו הדגו בלי שום חנאים, אך לעת עתה עוד לא נאסרה הדבר ברור רשמי ואין לסכוך עליו ללא.

פקרי היםים:

י"ט, א' איר תרנ"ג. האנסי החלטי כלל הרוז, הבאל בארץ העני שנת פתיים ופולח

אמת מארץ

תצמח

במחברות היוצאת. לע"ע, לפרקים בלתי קבועים ובכמות בלתי קצובה

על ירי

בית ישראל

מחברת ישית

יצאה לאור במדש שנת: שנת: אקוט בדור — אקוט בדור" לפיק

חבית הזאת הצי פיאנק ופורה קודש ליישוב הארץ על סגרת הקודש. וכל דחפן בה יפנה אל הארסא :

PINCHAS M. GRAJEWSKY

JERUSALEM (Palestin)

שני העתונים הניצים – "מכתבים מארץ ישראל" של ה"לאומיים" וכנגדו "אמת מארץ תצמח" של החרדים

הגיליון הראשון של "אמת מארץ תצמח" ראה אור בסיוון תרנ"ד (1894) ובכותרת המשנה שלו נרשמו הדברים הבאים: "המחברות יוצאות לע"ע [לעת עתה] לפרקים בלתי קבועים ובכמות בלתי קצובה."

המחברת הראשונה כוללת שני מאמרים: "ראשית דבר" ו"הד הרים". כבר ב"ראשית דבר" הצהיר פינס במי הוא נלחם ובמי אינו נלחם: "אין לנו מלחמה עם רבניהם וחסמיהם שלמגינת הלב היטו אונם ללשון הרע." המלחמה היא אפוא נגד "מספחת סופרים אשר הסיתו מתי מספר משחורי הראש שבקהל הספרדים." אין לו מלחמה גם בשיטת "הלאמיות", כי "לאומים אנו, אך אנו לאומיים בלאמיות שהיא בלועה בדת, והדת בלועה בה: לאמיות שנשמחה התורה וחיותה המצוות." הטוענים ש"התורה והדת אינן אלא עניין הלב בפרט והלאמיות היא נחלת הגוי כולו" הם דברי מינות גמורה. אין מלחמה עם "חפץ הישוב", "מאו ומעולם אנו חובבי הישוב והראיה, שכונות ירושלים, פ"ת, ראש פנה שנבנו בידי ילידי ירושלים וצפת. לו נתמכו בני ירושלים מתצית ממה שנתמכו העולים כי אז... אלא רוצים ישוב של תורה. אין לו מלחמה עם המתישבים במושבות אף לא עם ראשי ועד התמיכה באודיסה, גם אם אין הם מדקדקים במצוות. בא יבוא היום וישבו 'הנדהים' למרעה התורה. אנו נלחמים בבני חבר הכהנים הנוטלים לעצמם שם טובי חובבי ציון, מקימי ב"מ"ה משתתפים לאלילי הלאמיות חשוכת הדת." לתכלית הזו בנו להם בית ספר ביפו, "בבת עינו של עורך 'המליץ' שאין לומדים בו תורה, אבל לומדים בו שפת עבר ומעט הסטוריה מתוך ספרי משה." לדבריו, "בני משה" הכריזו מלחמה על ירושלים, להפיל את מפעלי החסד והחינוך, ומשום כך יש לאסור עליהם מלחמה. אך "לא ברדיפות ולא בתרמות... נסיר את המסוה" ונגלה את "המינות החדשה" המובילה להמרת דת.

פינס השתלח במשפחה הרעה אשר הנהיגה מנהג הפריצות והמתולות וחילול השבת בפרהסיה, בתור עבירה לשמה (משפחת בן יהודה?). הוא רמו גם על אלה שראוי לאסור עליהם מלחמה בשל חטאיהם. כזה הוא למשל המורה אשר יכתוב בשבת לאור הנר שהדליק (אל. הורביץ), המורה שבו לקודשי ישראל (גרובסקי), וגם על חותמי "מי לה' אלי" (הכרוז בימי פרשת מאסרו של בן יהודה). "ההצפתם פנים. האחריות על המתברת הזו אינה על הרבנים והגבאים וכי' אלא על חבורה מצומצמת שאינה נהנית מן החלוקה וכי". עם זאת, למרות הסכנה, נאות פינס לקבל את עצת מו"ל "המליץ" שיבואו שלושה רבנים מחו"ל ויוציאו משפטי אמת על הישוב.

זמן מה קודם לכן פירסם פינס "מגלה עפה" בשם "הד הרים", שבה כתגובה לכרוז, שנכתב לדעתו בידי אשכנזים (בני משפחת מיכל הכהן?) ונחתם בידי הספרדים בשם "שמעו הרים ריבנו ובקשתנו" שנדפסה ב"המליץ", בתרנ"ד. הכרוז גולל את הסכסוך שפרץ בין הספרדים לאשכנזים הפרושים ולבית החולים שלהם "ביקור חולים" בריבו עם בית החולים של הספרדים "משגב לדך". בסופם של הדברים קראו הספרדים לאמור: "אנחנו לשלום ואתם למלחמה."³⁸ סכסוך זה היה קשור בטענות הספרדים על קיפוחם בכספי החלוקה והוא התחדד עם עזיבתם של סופרי (מוכרי) "ביקור חולים", מיכל הכהן, בנו ישראל וחתנו, חיים מיכל מיכלין, ששימש גם כמנהל לשכתו של הרב שמואל סלאנט, באייר תרנ"ג, ומעברם ל"משגב לדך" ועצם רשימות מפורטות של התורמים מחוץ לארץ. במקומם של הסופרים העזובים נתמנה פינס, לאחר הדחתו מן הוועד הפועל ביפו,³⁹ ואילו חיים מיכל מיכלין נתמנה

לעוזרו של הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה).

שופר להפצת דעותיו של פינס

ביהר הרים, שצורף לגיליון הראשון של "אמת מארץ תצמח", השיב "חוקיה בן-עמיחוד מנחליאל", הוא יחיאל מיכל פינס, את תשובת האשכנזים לטענות הספרדים תוך שהוא סוקר את ריב בתי החולים ואת עויבת סופריו ל"משגב לך". לטענתו, כרתו הספרדים ברית עם "חבר פושעים וחטאים", כדי להרוס את היישוב הישן ולנגוס ב"חלוקתו". ואילו "בני משה" לא לחנם מתנים אהבים עם המצנפות והתרבושים הספרדים ומשליכים שקוצים על המסדים הגדולים אשר לעדת האשכנזים בירושלים. "בני משה" שנענו, כביכול, לקריאתם של "הספרדים שיצאו לריב על אחיהם האשכנזים ויקראו לעזרה חבר פושעים וחטאים, כי יחד יגיתו עלינו המלחמה מפנים ומאחור." פינס וחבריו גרסו, כי הוראת העברית בבית הספר ביפו וגם במקומות אחרים נועדה בעיקרה לקרב אליהם את העדה הספרדית ולתקוע בכך טריז בינם לבין האשכנזים. ולכן, אנו "הננו ונשיבה מלחמה". גם פינס סיים את דבריו בקריאה לשלום בין בתי החולים והעדות, והציע להעמיד כמפשרים שלושה רבנים מגדולי הגולה.

התגובות התריפות על קונטרסם של "מגיני ארץ" לא בוששו לכוא. ח.מ.

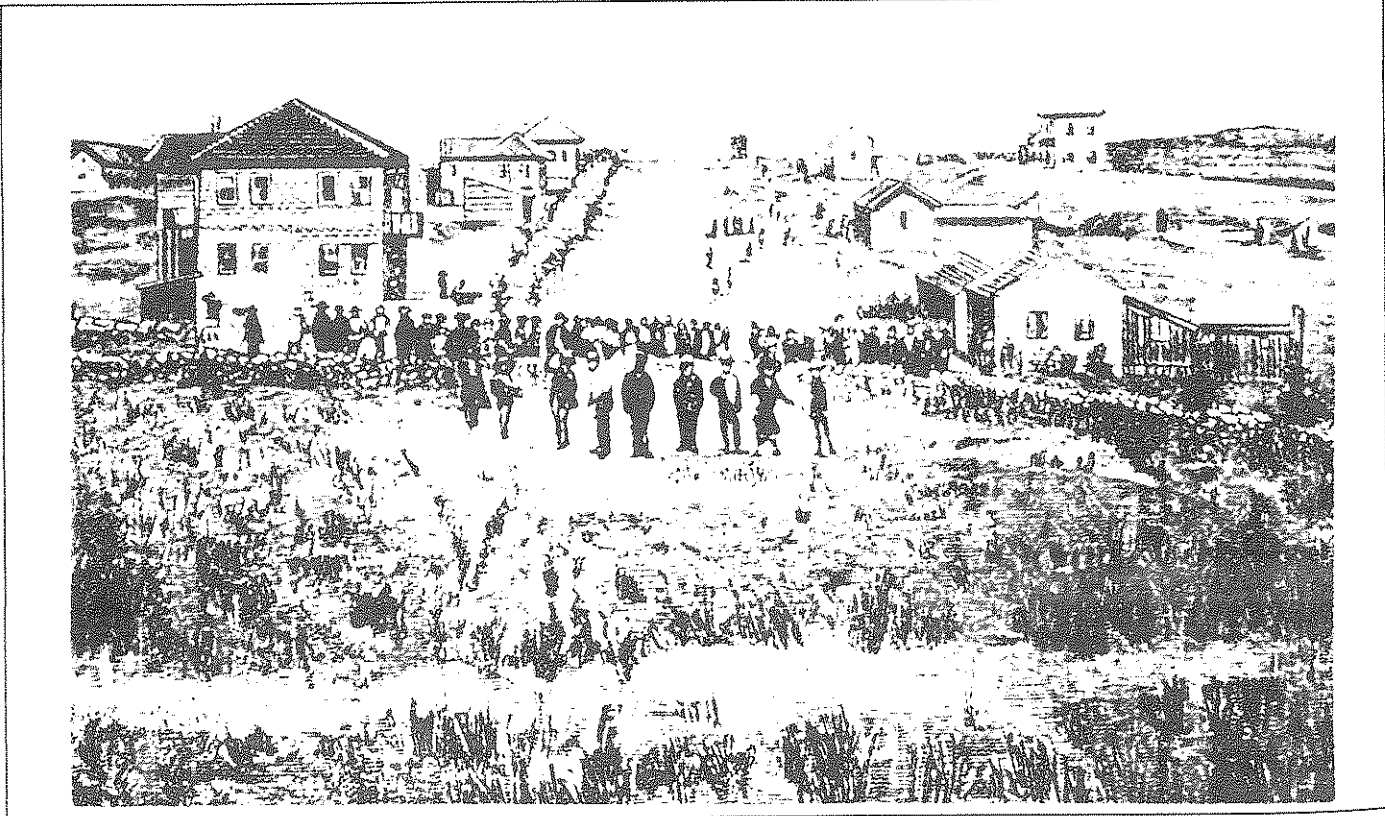
מיכלין, שהושמץ בו עם בני ביתו, פירסם ב"המליץ" רשימה נועזת על "כתב פלסטר", שמתברר "ניכר לנו מתוך סגנונו הידוע" והוא "נוטל עליו להפוך את שטתו החדשים לבקרים לפי רוח המו"ל העולה עליו, ולפי הלחם והפרנסה... אוי נא לנו כי ראינוהו בכך". עד כדי כך חמורים הדברים שיש המשוכנעים כי "החבורת הזאת נכתבה והודפסה על ידי המסיונארים האנגלים". גם ברזילי נדרש ל"אמת מארץ תצמח" וכך דיווח עליה: "מירושלם מפיצה חברה, בלתי ידועה, קונטרסים (שם החברה 'בית ישראל' והאדרס שלה Verein Magine Erez בכמות בלתי קצובה ובעתים בלתי קבועות). בקונטרס 'אמת מארץ תצמח' מדברים הכותבים סרה על הספרדים, על חו"צ שביפו, על מו"ל 'המליץ', על חו"צ בכלל, על הסופרים. ובסוף החוברת יש מעשה בית דין התחומים עליו שלשה אלה: נאום חורב ועירא דמן חבריא דמתקריא הר סיני. נאום מוריה שהוא ג"כ הר הבית. ונאום כרמל קטן הבא בימים שהוא אושפיונא דאליתו ו"ל. סגנון המאמרים נראה כמו של מר פ.ס. [פינס], הדפוס דומה לדפוס של ה' ימ"ס [יואל משה סלומון], אולם יש רבים המחליטים שידי המסיתים [המסיונרים] בהו, 40 ובמקום אחר דיווח לאמור: "מירושלם מודיעים לנו: העתונים האנטיסמיטיים [האנטישמיים] מספרים עוד הפעם את השקר שבדו כי כבוד החכם באשי [הרב הראשי הספרדי] מירושלם אסר על היהודים לקנות סחורה מהגוצרים, לשקר מוחלט

יד (1894) יע [לעת

ים".
: "אין לנו
"המלחמה
ש שבקהל
ו, אך אנו
שנשמתה
זלב כפרט
: עם "תפץ
ים, פ"ת,
ים מחצית
זלחמה עם
אם אין הם
זורה. אנו
ן, מקימי
להם בית
ל: לומדים
ה" הכריוז
יש לאסור
ונגלה את

והמתולות
הוא רמו
של המורה
ל: לקודשי
שת מאסרו
ל: הרבנים
וכו". עם
ן" שיבואו

ז", שבאה
ל: הכהן?
שנרפסה
לאשכנזים
חולים של
ד: "אנחנו
על קיפוחם
ד חולים",
הל לשכתו
ום רשימות
ים נתמנה
לין נתמנה

הוויכוח בין הצדדים היה על נושאים רבים באשר לעתיד היישוב היהודי. אחד החשובים שבהם – ההתיישבות החדשה, שהחרדים ברובם יצאו נגדה. באיור נראית המושבה רחובות בשנות ה-90 של המאה ה-19

כזה מסוגלים אך האנטיסימיטים...⁴¹ הוא דיווח שכאשר קראו את קונטרס "אמת מארץ" (מעשי ידי פינס) לפני הגאון הגדול מ... קצף מאד "על הגבלה הזאת והשתומם על העזות של הכותב - או הכותבים - הנועזים לחרף ולגדף גדולים וטובים מהם."⁴²

"אמת מארץ תצמת" (פרט לגיליון הראשון) היה למעשה שופר להפצת דעותיו של פינס ואמצעי תעמולה מובהק, המתברות שערך נעתקו כמעט מלה במלה ממאמרי הפולמוס שלו שניהל נגד אחד העם ונגד הרבנים ואחרים שנפתו להאמין לכוונותיהם הטהורות, כביכול, של "בני משה", שפורסמו ב"חבצלת" לקוראיו בחוץ לארץ. דומה, שמאמרי הפולמוס שלו, שהם תגובות לרשימותיהם של המותקפים, נדפסו באותו סדר דפוס של "חבצלת", כמעט בלא שינויים.

פינס נהרד מן האווירה האנטי דתית שהשליט המורה גרוזובסקי בבית הספר ביפו, "מקדשם של בני משה", ומן ההתפקרות שהשתלטה על יפו כולה, והחליט להאבק ב"בני משה" משני טעמים: א. "מפני שאני חושב את שטתם למסוכנת מאד". וב. כי "אין אדם אשר יבין את הסכנה כמו שהיא ויתעורר עליה ועלי לקיים בנפשי במקום שאין איש השתדל להיות איש."⁴³

מהלכי פיוס

רבים ניסו להניא את פינס מהשתלחויותיו המוגזמות, אולם לשווא. פינס ומקורביו לא הסתפקו בהפרחת האשמות שעניינן חילול הדת, והם גייסו לצדם אישים בעלי השפעה וממון (ביינש קצנלסון ואריה לייב פרידלנד מפטרבורג) ואירגונים ברוסיה ("ההלשכה השחורה") כדי לפגוע כלכלית בבתי הספר ביפו ובפרנסתם של הלאומיים. באביב תרנ"ה (1895) ניסח פינס חרם נגד "בני משה", וקרא בו לציבור "להבדל מהאגודה הזאת ומכל כיוצא בה ומכל הנספחים אליהן ותחוננים לדגליתן... איש לא יבוא באדם ויכנוס בגבולם... לבלי מסור לידם שום משרה ופרנסות של צבור המתיתסת לדתנו ותורתנו הקדושה... לא יקה מהם שוב"בים [שוחטים ובודקים] ולא מנקרים ולא משגיחים... לא מלמדים ולא מורים וכו'".⁴⁴ אולם לשיאן הגיעו העלילות על "בני משה" כאילו הם בחינוך ילדיהם מבקשים "ללמד בני יהודה קשת" כדי למרוד באלהים ובמלך.⁴⁵

התעמולה הארסית הזו עוררה חרדה בקרב חובבי ציון באירופה, שנוכחו לדעת שלתעמולה של פינס יש שומעים ואף נתקבלו בגללה החלטות בעלות משמעות כספית; שלא לתרום ליישוב החדש בכלל ולבית הספר ביפו בפרט. נשמעו איומים לפטר את הלאומיים מעבודה, נאסר על שימוש בספריו של גרוזובסקי ב"חדדים המתקנים", "משום שהספר כתוב ע"י גרוזובסקי, וגם ספר תורה שכתבו מין ישראל".⁴⁶ ועוד כיוצא באלה.

בראשיתו של הפולמוס החליטה הנהגת "בני משה" ביפו שלא להגיב על "כתבי הפלסטר עלינו ועל בית הספר ביפו. אנהנו, כתבו ד"ר שטיין, הראש וגרוזובסקי, המוכיר, לא נשים לב להם והלך גלך בדרך הטוב שאנו הולכים."⁴⁷ הם סברו או שחובבי ציון ברוסיה הם אלה שצריכים להילחם את המלחמה בפנינס ובחבריו. אולם, המצב הפך למדאיג ביותר נוכח הסכנות הכלכליות הממשיות שהובלעו בדברי פינס ואחרים בעיקר ביחס לחברי "בני משה" בחוץ לארץ, ולסכנה הקיומית ליישוב בארץ ישראל. נוכח כל אלה החליטה הנהגת "בני משה" לפרסם ברבים את דבר קיומה של

האגודה ולהדוף בתוך כך את העלילות שתלו בה.⁴⁸ אולם, בכך לא היה די, מה גם שבפתח עמדה לפרוץ מחלוקת עזה סביב שנת השמיטה (תרנ"ו). אוסישקין, שאף הוא דווח באופן רצוף על המתרחש בארץ ישראל, הציע לחבריו שגם "אחרי התגלותכם בהצבי, לבלי לענותם כלל וכלל על כל עזותם ותוצפתם." ובאשר לשמיטה כתב: "עליכם לבלי התערב בדבר, רק הוצה"פ החדש צריך לסדר הדבר שיעבדו בשביעית."⁴⁹

במקביל, החלו "בני משה" וועד חובבי ציון לנהל מסע נמרץ לפייס את פינס ולרצותו. הוצעה לו משרת מורה בבית הספר ביפו, וכן לשמש סופר של "המליץ" בירושלים (פינס סירב ומסר את התפקיד לחתנו דוד ילין, שחתם על רשימותיו בכינוי "מן המודיעים"), ונערכה שיחת פיוס עם בן יהודה בנוכחות אפרים כהן רייס, מרדכי אדלמן וילין. כן הובטח לפינס שימצעו מלפרסם דברים בגנותו.⁵⁰

בסתיו תרנ"ו (נובמבר 1895) החלו מגעים נמרצים בין נציגי היישוב הישן בתיווכו של המו"ל היהודי-אמריקני, כתריאל שרהוון, כדי לשים קץ ליריבות המרה ביניהם. בנוסח ההסכם "שלוש ואמת", נוסף נספח מיוחד שכוון אל המו"לים ואל עורכי העתונים: "לבלי יפרסמו דברי נאצה וצרות רעות על כל אחד משני היישובים ויטיפו נא לשלום, לאחוה ולאחדות."⁵¹

הנוגעים בדבר, אף שהסתייגו מן ההסכם, קיבלו עליהם למתן את התבטאויותיהם. פינס הניח את עטו בחודש שבט לאחר הפצתה של החוברת השישית של "אמת מארץ תצמת", שהופעתה נתעכבה מאז תמוז תרנ"ה, משקיבל עליו לערוך את "חבצלת" ביתד עם אליהו הוניג.

כבר בניסן תרנ"ו נודע על חוברת חדשה, שהוציא לאור פנחס גרייבסקי והיא העתקה ב"זרדגן ובלולה באשכנזית" של "אמת מארץ תצמת". ח.מ. מיכלין, שדיווח עליה, תהה כיצד זה "אחרי השלום החדש והישן מצאו לנכון לחזור ולהדפיס את אמת מארץ."⁵² אמנם לא ידו של פינס היתה בניסיון זה, אולם הוא הודה בפני ידידו י.מ. סלומון שהוא טורח "בעריכת המכתבים",⁵³ אך ככל הידוע לנו הם לא ראו אור.

הפסקת הופעתם של "המכתבים מארץ ישראל" ו"אמת מארץ תצמת" וההסכם שקיבלו עליהם עורכי העתונים האחרים סייעו להרגעת הרוחות ולמשך זמן מה שכחו ההתבטאויות העוינות.

כתבי עת "אישיים"

בעוד ש"מכתבים מארץ ישראל", עתונם של "בני משה", נועד בעיקרו לקבוצות נבחרות והתכוון לשמש מדריך רעיוני ומעשי לציבור איכותי שיבחר לפעול למען יישוב ארץ ישראל ברוח הגותו של אחד העם, הרי שכתב העת "אמת מארץ תצמת" היה אמצעי תעמולה לוחמני שתכליתו מיגור הרוח החילונית שפשטה בקרב חוגים ידועים בין חובבי ציון ולשינוי אופיו החילוני של היישוב החדש בארץ ישראל ברוחה של הלאומיות הדתית.

שני כתבי העת היו למעשה יציר כפיהם של שני אישים השונים בתפישותיהם תכלית שינוי ומייצגים שתי גישות סותרות: יהושע ברזילי, מתלמידי פרשניו של אחד העם, ערך אמנם את המכתבים שלו ברוח אגודת "בני משה", אולם מדי פעם העז להתבטא באופן עצמאי שלא בהתאם לרעיונותיו של אחד העם. ואין להתפלא על כך; המציאות הארץ ישראלית לא התאימה עצמה לעקרונות שהיתווה אחד העם. כך, למשל, יום ברזילי את

שני כתבי העת – פירוט הגיליונות

מכתבים מארץ ישראל

שנה א

מכתב א – יפו, א' באייר א' תתכ"ד לגלותנו (מכתבים מארץ ישראל) א"יג, 13 עמודים)
 מכתב ב – יפו, א' בסיון א' תתכ"ד לגלותנו (מכתבים מארץ ישראל) (טו"כו, 12 עמ')
 מכתב ג – יפו, א' בתמוז א' תתכ"ד לגלותנו (מכתבים מארץ ישראל) (כז"ל, 10 עמ')
 מכתב ד – יפו, א' באב א' תתכ"ד לגלותנו (התרנ"ג) מכתבים מארץ ישראל (לז"מו, 10 עמ')
 מכתב ה – יפו, א' באלול א' תתכ"ד לגלותנו (התרנ"ג) מכתבים מארץ ישראל (מו"נה, 12 עמ')
 מכתב ו – יפו, כ"ט באלול א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ג) מכתבים מארץ ישראל (נו"סח, 13 עמ')

שנה ב

מכתב א – יפו, א' בחשוון א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתבים מארץ ישראל (א"ט, 9 עמ')
 מכתב ב – יפו, א' בכסלו א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתבים מארץ ישראל (י"ה, 9 עמ')
 [מכתב ג] – יפו, א' בכסלו א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתב מארץ ישראל (א"ו, 7 עמ')
 [מכתב ד] – יפו, א' בשבט א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתב מארץ ישראל (א"ז, 7 עמ')
 [מכתב ה] – יפו, א' באדר שני א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתב מארץ ישראל (א"ח, 8 עמ')
 מכתב ו – יפו, א' באייר א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתב מארץ ישראל (א"ט, 17 עמ')
 מכתב ז – יפו, א' בתמוז א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתב מארץ ישראל (א"י, 18 עמ')
 מכתב ח – יפו, א' באב א' תתכ"ה לגלותנו (התרנ"ד) מכתב מארץ ישראל (א"כ, 17 עמ')
 20850 (ט) שני המכתבים הללו והים לגמרי
 מכתב י – יפו, א' בתשרי א' תתכ"ו (התרנ"ה) (ז עמ').

שנה ג

מכתב א – יפו, א' בכסלו א' תתכ"ו (תרנ"ה) מכתב מארץ ישראל (א"ב, 6 עמ'). המכתב הראשון משנה ג' הוא למעשה שני גיליונות א"ב מא' בכסלו תרנ"ה. בסופו נדפס: המכתב הבא יצא בסוף סתת. אולם לא כך היה. הגיליון האחרון ראה אור כעבור ארבעה חודשים בא' בניסן תרנ"ה.
 מכתב ב (ז) – א' בניסן א' תתכ"ו מכתב מארץ ישראל (המקור באצ"מ. חסר כנראה עמ' 13)

* המכתבים נמצאים בארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) בירושלים, תיקים 5-6-35/A35, שם נכרכו יחדיו כספר ובו גם תקנות הקיץ הקיימת. רוב הגיליונות מצויים בבית הספרים הלאומי (א) Arc.40791/1891. אצל פוקס, קתדרה 6, לא נוכחים, כאמור, "מכתבים מארץ ישראל".

אמת מארץ תצמח

מחברת ראשונה

סיון שנת 'ושמתי משפט לקו וצדקה למשקלת ויעה ברד מחסה כוזב' לפ"ק, עפ"י הגימטריה הוו השנה היא 1884, צ"ל 1894 (13 עמודים) + עמ' 48 "הד הרים".

מחברת שנייה

(שבטז), הודעה עליה נתפרסמה בחבצלת, 18 (8.2.1895) כדלקמן: "יצאה לאור ע"י בית ישראל' קונטרס 'אמת מארץ' חוברת שניה והיא: קבוצת מאמרים (חלק ראשון) בפתרון שאלת 'מה הבמה?' מאת יחיאל מיכל פינס".

מחברת שלישית

אדר, שנת בה נצדק קדש (26 עמודים). הודעה עליה נדפסה בחבצלת 24 (כ"ו אדר תרנ"ה) לאמור: "יצאה לאור ע"י בית ישראל' חוברת שלישית ובה מאמר רביעי (ההדגשה שלי, י.ל.) בפתרון שאלת 'מה הבמה?' מאת יחיאל מיכל פינס".

מחברת רביעית

אייר שנת 'נדרשך בדעה' לפ"ק, (30 עמודים). הודעה עליה ב"חבצלת" 30 ושם נכתב: "... ובה מאמר רביעי בפתרון שאלת 'מה הבמה?' בגיליון 31 (3.5.1895) בא תיקון: המישה מאמרים בפתרון שאלת וכו'.

מחברת חמישית

תמוז שנת 'לא תחוס עיניך', (12 עמודים). הודעה עליה ב"חבצלת", 41 (כ"ד בתמוז תרנ"ה).

צירופם של אישים שונים לאגודה, לא בשל הסכמתם עם עקרונות "בני משה", אלא מטעמים תועלתיים. הוא גם מיסד את היחסים בין הוועד הפועל לחברת כ"ח להקמת בתי הספר ביפו; ובניגוד לעמדותיו החד משמעיות של אחד העם, כפי שמצאו ביטוי במאמריו ("הישוב ואפיטרופסיו") ובמכתביו, נגד פקידות הברון, בה תלה את כל תחלואיו של היישוב, נטה ברזילי להיעזר בפקיד הברון ולא אחת הצדיקם ומתח ביקורת על האיכרים (בעקרון) "שאינם מתנהגים כבני תרבות על הפקידים" וניהל עמם משאים ומתנים השאיים.⁵⁴ לא הכל היו מרוצים מעמדותיו העצמאיות של ברזילי. כך למשל, טען לוי אפשטיין כי המכתבים הגזימו בביקורתם על הפקידות, ולעומתו סבר גרובוסקי שברזילי מחניף לה. על רקע מחלוקת זו ומחלוקת נוספות ביקש ברזילי להתפטר מתפקידו כעורך כבד בתקופה הראשונה, "בראותו כי קשה לצאת ידי כל הדעות."⁵⁵ נוכח כל אלה ביקש אחד העם לנסח מחדש את הפרוגרמה של "בני משה" הואיל ואפילו בשאלה העיקרית מהות "בני משה" ומטרתם הראשית – לא היתה תמימות דעים.⁵⁶

רק שני כותבים "אורחים", ששמו צויין במפורש, תרמו מפרי עטם לכתבי העת הללו, ולמרבית האירונים היו אלה שני חתניו של פינס: דוד ילין פירסם ב"מכתבים מארץ ישראל" ויוסף ברין מיוחס, ב"אמת מארץ תצמח". המכתבים הצטיינו בשפע רב של מידע אודות היישוב היהודי בארץ ישראל, וכפי שתזה ברזילי הם מקור ייחודי לתיאור תולדות ההתיישבות בה. כתב עת זה תרם תרומה ייחודית גם בתחום תחית השפה והידושי המילים שבאו בו, ולמרות שמרביתם לא נתקבלו, היו משב רוח רענן לקוראים.⁵⁷

"מכתבים מארץ ישראל" חדלו להופיע בניסן תרנ"ה. בתרצו את הסיבות לסגירתו כתב ברזילי, כי מתמת ראייתו הלקויה, קשה עליו הכתיבה בלילות ואילו בימים הוא טרוד בעסקי הוועד הפועל. לכך הציע פתרון פשוט: "יתנו לי אחד הצעירים אשר יכתב בספר את אשר אניגד לו בפי וכבר הורגלתי בזה עד כי לא יסבל מזה הסגנון". אולם, הסיבה האמיתית להפסקת המכתבים היתה "חסרון כסף". הרעיון לפירסם את המכתבים ב"המליץ" באופן בלעדי לא נראתה לו והוא הציע לשנות את מתכונת המכתבים, להוסיף להם סיפורים ותמונות מחיי היישוב ולהוציאם כירחון בבית מערכת "אחיאסף". רעיון נוסף העלה באותם ימים הלל יפה, "לייסד פה לשכת מודיעים רשמית" שמטרתה לשים קץ לידיעות הכוזבות שמפיצים בחוץ לארץ, ולספק לעתונות ידיעות נכונות.⁵⁸ לכל אלה לא היה המשך. אולם, ברזילי נהג לפרסם מדי פעם בפעם "מכתבים מארץ ישראל", שנדפסו באכסניות שונות.⁵⁹

ובאשר לפינס, לאחר מותו נדרש ברזילי להעריכו. בהספדו לא הזכיר ולו במלה אחת את חלקו של פינס בהוצאת "אמת מארץ תצמח", אך רימו לתוצאות יחסיהם בתקופה זו: "קרוב לשבע שנים לא דברנו בינינו בשביל דעות ועסקי צבור."⁶⁰ "אמת מארץ תצמח" הצטייר ככתב פלסטר שנועד לנגח ולהכפיש, בלא אבתנה, את חובבי ציון בכלל ואת "בני משה" בפרט וכל כולו לא היה אלא מכשיר בידי פינס למלחמה חסרת תוחלת בידידי משכבר, שהפכם לאויביו בעל כורחם.

19.7.1895) וכך נכתב: "מאמרים מאשר יעלה המולג - חלק א - ... אך החפץ 'בשלשה כתובים הבאים כאחד' והם שלשת המכתבים להצלת כבוד ירושלים הנקובים בשמותיהם: 'ציון במשפט תפדה', 'יעות שאינה תשודה', משום 'ויהתם נקיים' הוא ישנם אצלי הנם אין כסף ובחרות גם מדמי פוסטה [וללא תשלום דמי הדואר]."

מחברת שישית

תודש שבט שנת "אקוט בדור" - אקוט בדור" (62 עמודים) + 2 עמודים "לוח הסעות". (בכריכה גם כ-30 עמודים של חוברת בידידיש ואחד מראשי הפרקים שלה: "דער פראצעס פון 21 ניהיליסטען אין פעטערסבורג (משפט 21 ניהיליסטים בפטרבורג). המתברות הכרוכות נמצאות בספריית מהלמן באוניברסיטת תל-אביב.

1. ג. פוקס, "עתונים וכתבי עת יהודיים בירושלים, תרי"ד-תרפ"ג", קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 196-199. כתב העת "מכתבים מארץ ישראל" לא נכלל ברשימה.
2. יהושע אייזנשטאדט-ברזילי (קלצק 1856 - שוויץ 1918). עלה לארץ ישראל ב-1887 והחל בפעילות פובליציסטית. שב לאודיסה והיה ממייסדי האגודה "בני משה". שב ועלה בתרניא ונימנה על חברי הוועד הפועל של חובבי ציון ביפו ושימש יו"ר לאחר התפטרות זאב טיומקין. בעל השפעה רבה על עבודת הוועד בהקמת ישובים ובדאגה לפועלים. נימנה עם "ציוני ציון" בימי פולמוס אוגנדה, ובאותה עת השתלב בבנק אפ"ק ביפו ובירושלים. פוסט מעבודתו בבנק ב"ב" 1910 וכעבור שנים אחדות היה שליח הסברה מטעם התנועה הציונית באירופה ושם מצא את מותו. במשך שנים ארוכות נהג לדוות על מוצאות היישוב בארץ ישראל בעתוני הו"ל: "מכתבים מאה"ק", תרנ"ג ואילך; "מכתבים מארץ ישראל" ב"השלח", כ" (תרס"ט), כ"א (תר"ע) ובכתבי עת נוספים גם בארץ ישראל.
- אחד העם (אשר גינצברג) (סקוויריה, רוסיה 1865, תל אביב 1927). הוגה דעות מרכזי בתנועה הלאומית. אביה תרוחגי של אגודת "בני משה". ביקר בארץ בתרניא ובתרנ"ג ובעקבות הביקורים כתב את רשימותיו הקודרות "אמת מארץ ישראל", היה גם עסקן תרבותי מרכזי ויסד את "השלח" (תרנ"ז). עלה לארץ ב" 1922.
3. ש. טשרנוביץ, בני משה" ותקופתם (מונוגרפיה), וארשה תרע"ד, עמ' 95-96; ספר התקנות, פרוטוקול מס' 1, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים. 35/9/2. להלן אצ"מ. ברזילי בעצמו כבר הגה קודם לכן להוציא לאור קובץ משל סופרים ארץ ישראלים, אולם הצעתו נדחתה. החלטות אלה תאמו את אופיים של חברי האגודה, "האחים", לפרסם את רעיונותיהם וכבר בתר"ן ראה אור המאסף "כוורת" (אודיסה) וכעבור שנתיים (תרנ"ב, 1891), הופיע הקובץ הספרותי הראשון שלה, "הפרדס", ובאותה שנה (1891) יסדו את הוצאת הספרים "אחיאסף".
4. אחד העם, על פרשת דרכים, חלק ד, עמ' 214. עפ"י טשרנוביץ' (לעיל, הערה 3), עמ' 101.
5. מ. אוסישקין ליהושע ברזילי, ו' באלול תתכ"ג. העבר, רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, יב, תל אביב תשכ"ה, עמ' 39. (ב. קראו וי. סולצקי, עורכים).
6. החלטות ועד ההנהגה, סעיף א', בסוף המסמך כתובתו של הראש, ד"ר שטיין, יפו. אצ"מ 35/40.
7. אחד העם, אודיסה, אל לשכת ב"מ ביפו, ה' באלול תרנ"ב. אגרות אחד העם, א (1897-1897). תל אביב תשס"ו (ערך: א. סימון בסיוע יוחנן פיגרבינסקי). עמ' 38.
8. אחד העם ללשכה ביפו, כ"א בסיון תרנ"ג. אגרות, שם, עמ' 47-48. כדי לסייע במעט הוחלט לגבות מחיר קונטרס לשנה באירופה 5 פרנק וברוסיה 10. הגיליון הראשון נשלח בכ"ח בסיון תרנ"ג.
9. מכתב מא"י, א"ב (א' בכסלו תרנ"ה), עמ' 3.
10. א"י הלוי לז'ן אפשטיין, זכרונותי, תל אביב תרצ"ב, עמ' 87.
11. שטיין אל לשכת ישרון, י"א באדר שני תרנ"ד. אצ"מ 35/40; מכתב חזר מס' 3. בלא תאריך, שם, שם.

12. מכתב מא"י, ה (תרנ"ג), עמ' מה.
13. פרטיכל 61 (יוס ג', א' בניסן תרנ"ה) (26.3.1895), אצ"מ 35/40.
14. ישי ארנון, משנתה ופועלה של אגודת "בני משה" בארץ ישראל תרמ"ט-תרנ"ז, עבודה לקבלת תואר שני, אוניברסיטת בריאלין, רמת גן, תשמ"ג, עמ' 119-121. המחבר הסתמך על פרוטוקולי ההנהגה, 22 ו-28 (טבת ואייר תרנ"ד) באצ"מ 35/14. התיק שסימנו החדש הוא A/35/39 חסוי.
15. ש. טשרנוביץ' (לעיל, הערה 3), עמ' 106.
16. המליץ, 55 (כ"ז באדר תרנ"ג). שב ונדפס בכל כתיבי אחד העם, דביר תל אביב והוצאה עברית ירושלים, ירושלים תשכ"א, עמ' לת, בשם: "בית הספר ביפו ושאלת הפועלים", תגובת ברזילי, ראו "המליץ", 101 (א' בסיון תרנ"ג, 4.5.1893). הדיון כולו במכתבים מא"י, (א) ב, א' בסיון תרנ"ג, עמ' טז; מכתבים, ה, (א' באלול תרנ"ג), עמ' טו.
17. אחד העם, "אמת מא"י", מאמר שני (אלול תרנ"ג). כתבי אחד העם, שם, עמ' לא. מכתב ד (א באב תרנ"ג), עמ' מב-מג.
18. א"מ מלאכי, "מלחמת הישוב הישן באחד העם", בתוך: פרקים בתולדות הישוב הישן, תל אביב תשל"א, עמ' 365-366. (ערך: ש. דרך, ליקט ג. ירדני-אגמון).
19. המישה פרנק לפליגה. אב"י לברזילי, ט' בסיון תרנ"ג (24.5.93), אצ"מ 25/82.
20. על ניסיונם של ברזילי ולז'ן אפשטיין לצרפו אליהם ראו: תב"י, "אחד העם וכן יהודה", אצ"מ 43/84.
21. אחד העם להנהגת בני משה ביפו, כ"ז בתמוז תרנ"ה. אגרות, א, עמ' 88.
22. שכרו של מיכלין בחשבון השנתי של הווע"פ תרנ"ה, אצ"מ 35/47; ראו יחסו של העתון "הבצלת" ל"בגידתו" של מיכלין: "זרתה שמשו של צדיק אחד מתלוצץ והותם בשם ר"ס מיכלין בגימטריא ר"ס. כבר ניסה להסתתר בין אם הוא ובין אם לא נקרא לו נבל הכרמלי (ע"ש כתב העת הכרמל ש"ל בלבוב). "מכל", הבצלת, 3 (תרנ"ה), עמ' טו. רשימותיו ליוזילוביץ ולברזילי ראו באצ"מ 192/317/2 מיום ח"י בטבת א' תתכ"ו; שם, מיום כ"ב לתג המכבים ועוד. אל. הורביץ אל ברזילי, מוצ"ש אסרו תג הפסח תתכ"ה (29.4.1894), אצ"מ 25/47. וראו, ילז'ן לברזילי, ה' באדר תרנ"ד (11.2.1894), אצ"מ 25/81. העיצוני ממושטא (בעקבות פגישתו עם לז'ן אפשטיין) לברזילי, כ"א במרחשון תתכ"ו (20.11.1894), אצ"מ 25/77(192).
23. ראו תגובתו בגיליון ג, תרנ"ג, עמ' לו. בגיליון ה (א' באלול תרנ"ג) העיר ברזילי שרוב ההערות שבאו למערכת הן משל פינס, שם, עמ' נב.
24. "השקפת י" אוישטד", מכתבים מא"י, (ב), ו' (א' באייר תרנ"ד), עמ' 11.
25. ליאון ריבנוביץ' לאחי הראש, יוס ו', כ"א בתשרי תרנ"ב (23.10.1891), אצ"מ 35/2. המכתב נכתב בתגובה על עיכוב פירסום המידע מרחובות שנדפס ב"ט דבר בגיליון 78 (17.4.1893). משעה שהחל לתתם על מאמריו, "איש יהודי", ניטלה סמכותו.
26. תכתובת בנושאי הדפוס ראו: אב"י לברזילי, כ"ה באב תרנ"ג (7.8.1893); על יחסו של המפקד הראשי של הברון רוטשילד, שייד, לפועלים וליהודי רוסיה: "חומר למכתבים מא"י חסר. ישנם 3 עמודים פתוח 13 שורות. הסדור עומד וממתין. אנא מהר לשלוח לי. שלום להאדון גינצבורג", אצ"מ 25/74. באלול תרנ"ד הודיע אב"י לברזילי "על סיום הדפסת 4 עמודים ממכתבי א"י, ומה על השאר?" אב"י לברזילי, יוס ו', כ"ז באלול תתכ"ה (21.9.1894), אצ"מ 25/46; אב"י לברזילי וגרונובסקי, ללא תאריך (אלול תרנ"ד): "אין אפשרות לצמצם יותר את הרווח בין השורות של המכתב החמישי"
27. בתוכרות שונות נכתב הפתק בנוסח הזה, או דומה לו, בידי דוד יודילוביץ, ראו, אצ"מ 2/137. הפתק הוצמד לגיליון ב (שנה ב). בגב העמוד האחורי של המכתב מיום א בכסלו תרנ"ד רשם ברזילי בכתיב ידו: "מסכה שאינה תלויה בנו התאחד המכתב התשיעי הזה. בעוד שבועיים יצא מכתב אחד לטבת ולשבט יחד. יפו, כ"ג שבט". הודעה על כך נדפסה בגיליון שבט תרנ"ד. שם, עמ' ד בפטיט.
28. פרוטוקול לא, הנהגת ב"מ ביפו (טבת? תרנ"ד), אצ"מ 35/14(105-108).
29. שלומיאל איש ווילנא, "מכתבים מווילנא", הבצלת, 17 (1.2.1895); א שלמה תהרב טעפליצקי, (מחבר ספר יריעות שלמה על יו"ד (יורה דעה), וואנעסעטעק פלך חערסן, "מצפון תפתח הרעה, קול קורא בחיל", הוספה להבצלת, "הבצלת", 23 (14.3.1895).
30. "מכתבים מארץ ישראל, כתבנית המכתבים היוצאים מבית הלוי", הבצלת,

45. אחיטור"ב, "מעשי עשו", תבצלת, 32 (כ"ג באייר תרנ"ה).
46. ת.א. זוטא, כראשית דרכי (לתולדות בית הספר העברי), טל תרמון ירושלים תרצ"ו, עמ' פד.
47. חוזר להלשכות, מס' 5, יפו ר"ח אדר ב תרנ"ה, אצ"מ A35/40.
48. "הכחשה ומודעה", הצבי, 15, ב' באייר תרנ"ה (26.4.1895).
49. אוסישקין ל"אחי היקרים". מכתב 57, 14.5.1895, אצ"מ A35/23/1; הנ"ל, מכתב 92 (כנראה מתקופת הקיץ): "עלי להעירכם כי גם פנינס וסיעתו בל תלחמו כי רק רעה תצא ממלתמה כזאת והועיל לא תועיל".
50. חמדה בן יהודה ליודילוביץ, כ"ו באייר תרנ"ה, אצ"מ A192/1160.
51. "מכתב שלום להמו"ל ולסופריו הנכבדים (יפו, י"ט באדר)". חתומים: ד"ר הלל יפה, יהושע ברוזילי ונתן ביידרמן.
52. ת.מ. מיכלין, המליץ, 101, י"ג בסיון תרנ"ו.
53. י.מ. פינס אל י.מ. סלומון, כ"ה במרחשוון תרנ"ו, א"ר מלאכי, ר"מ במערכות היישוב, בתוך "פרקים בתולדות היישוב הישן", עמ' 316, הערה 116.
54. מכתב מארץ ישראל, ד, עמ' מז; ברוזילי ללשכת ישרון, ז בניסן תרנ"ד, אצ"מ A35/40.
55. פרוטוקול ההנהגה, 20 (כ' באלול תרנ"ג), אצ"מ A35/14.
56. אחד העם אל הנהגת "בני משה" ביפו, א' בסיון תרנ"ה. אגרות אחד העם, א, עמ' 84. שב ונדפס בכל כתביו, עמ' תמו.
57. ראו למשל: דברים "כיתיים" (ב פתחה, י בשוא), מכתבים, (ב), א, עמ' ו; מסכנה בית מלאכה לבורית (ס פפתח, ב בשוא) (מכתב ב), שבט תרנ"ד, עמ' ד; מטוה (מ פתחה, ט ו קמוצות) מקום לאריגת בדים, (שם) שבט תרנ"ד; התעמלה (ת פתחה, ע חטופה, מ צרויה) גימנסטיק (מכתב ב), ח"ט (א בתמוז תרנ"ד), עמ' 9; מצדקות שטרי מכירה, שם (א), ג תרנ"ג, עמ' כט; מרכב ספינת תורן למשא; המשין חמסין.
58. ברוזילי לקאפלמאן, כ"ו בניסן תרנ"ו, אצ"מ ספר ההעקות (61-60) A25/23. ה. יפה למשפחת בן-עמי, 30.8.1895, דור מעפילים, תל אביב תרצ"ט, עמ' 129.
59. יהושע ברוזילי, "מכתבים מארץ ישראל", "השלח", כ (שבט-תמוז תרס"ט), עמ' 282-288; שם, כ"א (תר"ע), עמ' 265-273.
60. י. ברוזילי, "אחרי מטוה של ר' יחיאל מיכל פינס ז"ל", "הפועל הצעיר" 25, כ"ו באדר ב' תרע"ג (4.4.1913), עמ' 15-16.
- 48 (8.9.1894), עמ' 391; "מכתבים מארץ ישראל (המשך) כתבנית המכתבים היוצאים מבית הלוי", שם, 49 (21.9.1894), עמ' 399.
31. "ירושלים", "מכתב למו"ל תבצלת", שם, 44 (10.8.1894), עמ' 354.
32. ויסילמאן, "רב לכם 'בית הלוי'", שם, 39 (6.7.1894), עמ' 312-3.
33. יצחק ניסנבוים (1869-1946) ממייסדי "נצה ישראל", מוזכר המזרחי ויד ימינו של שמואל מוהליבר. נספה בווארשה בשואה.
34. י. ניסנבוים, עלי חלדי, וארשה תרפ"ט, עמ' 101, וראו גם, י. קלוזנר, התנועה לציון ברוסיה, ב"ג, מקטוביץ עד באול תרמ"ה-תרנ"ו, ירושלים תשכ"ה, עמ' 306-310.
35. ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 100; פינס אל יוסף חזנוביץ, ז' בניסן תרנ"ה. בית הספרים הלאומי, אוסף שבדרון.
36. כנגד "בני משה" שנחשבו בעיני עצמם מעין כהנים (ממשיכי דרכו של משה רבנו), בחר פינס במגיני ארץ כדדגה גבוהה יותר.
37. י. קניאל, "ראשית צמיחתו של היישוב החדש בירושלים" בתוך: ספר העלייה הראשונה, (ערך מ. אליאב), א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 326, הערה 25. היו שגרסו שגם הרב סלאנט, ד"ר אהרן מוי"א ונ.ה. הלוי הצטרפו להבורה; י. שלמון, "יחיאל מיכל פינס, דמותו ההיסטורית", בתוך: דת וציונות: עימותים ראשוניים, ירושלים תש"ן, עמ' 107-108.
38. "שמעו הרים ריבנו ובקשתנו", המליץ, 48 (א' באדר ב' תרנ"ד, 9.3.1894) חתומים מנחם ש"ס כהן, סוכן בית החולים ועוד מספר עסקנים ספרדים. לאלה נוספה קריאה מאת החכם באשי יעקב שאול אלישר.
39. א. מיכלין וש. שוורץ, "ריב בתי החולים 'ביקור חולים' ומשגב לדרך' על רקע המאבק הבין ערתי בירושלים בשלהי המאה ה-19", קורות, ט, חוב' יא"ב, תשנ"ב, עמ' 409-423.
40. "המצב בירושלים", המליץ, 219 (י"ב בתשרי תרנ"ה), עמ' 1.
41. מכתב מארץ ישראל ושנה ב), גיליון יב"ג, א' בתשרי א' תתכ"ו, הדיווח מיום ט' באלול (עמ' 15).
42. מכתב מארץ ישראל (ג), גל' א"ב (א' בכסלו א' תתכ"ו), עמ' 3.
43. אמת מארץ, ו, עמ' 32. ראו: י. קלוזנר, יוצרים ובוני, מאמרי ביקורת, א, (על פינס), תל אביב תש"ד, עמ' 65-70; גאולה בת יהודה, רבי יחיאל מיכל פינס, ירושלים תש"ד, עמ' 78, הערה 8.
44. ארנון (הערה 14 לעיל), בני משה, נספת, ה, אצ"מ A109/3.